

УДК 82.09 (575. 3)

DOI 10.24412/3005-849X-2024-2-75-83

**СОИНУДДИНИ ХУЧАНДИ
ВА РИСОЛАИ “БАЗМ ВА
РАЗМ”-И Ў**

Мирзоев Садрриддин Холович, дотсенти
кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ “ДДХ ба
номи акад. Б. Гафуров” (Хучанд, Тоҷикистон)

**СОИНУДДИН ХУДЖАНДИ
И ЕГО ТРАКТАТ «БАЗМ ВА
РАЗМ»**

Мирзоев Садрриддин Холович, канд. филол. наук,
доцент кафедри таджикской классической
литературы ГОУ “ХГУ имени академика Б.
Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

**SOINUDDIN KHUJANDI
AND HIS TREATISE
“BAZM VA RAZM”**

Mirzoev Sadriddin Kholovich, candidate of philology,
\associate professor of the department of Tajik classical
literature, Khujand State University named after
academician B. Gafurov (Khujand, Tajikistan)
e-mail: mirzozoda-75@mail.ru

Жанри мунозира баҳс ва ё муҷодала байни ҳарифон мебошад, ки пайдоиши он ба давраи қабл аз ислом мерасад. Яке аз рисолаҳои муҳимтарини рамзии дар жанри мунозира байни базм ва разм таълифкардаи намояндаи маъруфи силсилаи Оли Хучанд дар Исфаҳон Соинуддин Алӣ ибн Муҳаммади Хучандии Исфаҳонӣ (1369-1433), ки беиштар бо номи Ибни Турка шуҳрат дорад, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар рисолаи қалилӯлҳаҷм тарафҳои мунозиракунанда кӯшиши ба харҷ медиҳанд, ки муқаррибтару болотар будани худро дар даргоҳи шоҳ собит созанд. Зикр шудааст, ки базму разм рамзҳои завқу ақл мебошад. Яке аз бунёдгузори анъанаи мунозираи мансур орифи маъруфи асри XI Ансории Ҳиравӣ ба шумор меравад. Ба мақсади собит сохтани бартарию ҳаққонияти худ тарафҳои мунозира аз оёти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, абёти форсию тоҷикӣ истишҳод меҷӯянд. Таъкид гардидааст, ки дар асри XV таълифи мунозира инкишофи махсус ёфтааст, ки асарҳои “Гӯй ва чавгон”-и Орифӣ, “Шамъу парвона”-и Рухии Ёзарӣ, “Ақлу шиқ”-и Назлободӣ шохиди ин иддаоянд.

Калидвожаҳо: таърихи адабиёти тоҷик, асрҳои XIV-XV, Соинуддини Хучандии Исфаҳонӣ, Оли Хучанд, мунозира, завқ ва ақл, ирфон

Рассматривается жанр мунозира, представляющий собой прение или спор между двумя противниками, зарождение которого относится к доисламскому периоду таджикско-персидской литературы. Анализируется один из важнейших символических трактатов известного представителя династии Оли Худжанд (Худжандской династии) в Исфахане Соинуддина Али ибн Мухаммада Худжанди Исфахани (1369-1433), более известного под именем Ибн Турка, сочиненный в жанре мунозира (спора, прения) между пиром (базм) и боем (разм). В небольшом по объему произведении каждая из спорящих сторон старается доказать свое превосходство при царском дворе. Отмечается, что пир и бой являются символами откровения (кашиф) и разума (истидлол). Традиция составления прозаических мунозира восходит к творчеству видного мистика XI века Ансоори Хирави. В доказательство собственной правоты и превосходства спорящие стороны приводят коранические аяты, фрагменты из предания пророка Мухаммеда, стихотворные цитаты на таджикском и арабском языках. Подчеркивается, что в XV веке составление мунозира получило особое распространение, о чем свидетельствуют «Гуй и чавгон» Орифи, «Шамъу парвона» Рухи Ёзарии, «Аклу шиқ» Назлободии.

Ключевые слова: история таджикской литературы, XIV-XV века, Соинуддин Худжанди Исфохани, Оли Худжанд, прение (мунозира), откровение и разум, мистицизм

The genre of munozir is a debate or dispute between two opponents, the origin of which dates back to the pre-Islamic people. One of the most important symbolic treatises of the famous representative of the Oli Khujand dynasty (Khujand dynasty) in Isfahan, Soinuddin Ali ibn Muhammad Khujandi Isfahani (1369-1433), better known as Ibn Turk, composed in the genre of munozira (dispute, debate) between a feast (bazm) is analyzed and in battle (size). In a small work, each of the disputing parties tries to prove its superiority at the royal court. It is noted that the feast and battle are symbols of revelation (kashf) and reason (istidlol). The tradition of composing prose munozir goes back to the work of the prominent 11th century mystic Ansori Hiravi. To prove their own rightness and superiority, the disputing parties cite Quranic verses, fragments from the tradition of the prophet, and poetic quotes in Tajik and Arabic. It is emphasized that in the 15th century the composition of the munozir received special development, as evidenced by Orifi's "Gui and Chavgon", "Shamu parvona Ruhi Yozari", "Akl u ishk" by Nazlobodi.

Key-words: history of Tajik literature of the XIV-XV centuries, Soinuddin Khujandi Isfahani, Oli Khujand, debate (munozira), revelation and reason, mysticism

Яке аз намояндагони маъруфи илму адаби Оли Хучанд дар Исфохони куруни вусто, Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Хучанди Исфохонӣ (1369-1433) маъруф ба Ибни Турка мебошад, ки дар каламрави адабиёти форсии тоҷикӣ ва арабӣ ҷойгоҳи вижае дорад.

Мутаассифона, зиндагинома, осори илмию адабӣ, ҷаҳоншиносӣ ва хусусиёти сабки осори Соинуддини Хучандӣ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ба сурати комили илмӣ муайян нашудааст ва хонандагони тоҷик аз вучуд доштани чунин шоир ва нависандаи тавоно камтар огаҳӣ доранд, ҳатто ҷомеаи фарҳангии форсизабонон ҳам. Дар нигоҳи аввал бад-он сабаб аст, ки тамомии осори нависанда ба нашр нарасида ва мавриди нақду баррасии ҳамҷониба қарор нагирифтааст, бинобар ин, шахсияти илмӣ ва адабии Хоҷа Соинуддин ношинохта мондааст. Дар нигоҳи дуюм адабиётшиносон ва аҳли таҳқиқ бар бисёре аз осори ӯ даст наёфта ва онҳоро нашинохтаанд, чи расад ба таъбу нашр.

Масъалаи дигар ин ки Соинуддини Хучандӣ дар наср соҳибмақтаб буда, аз шеъраш насраш бештар маъруфият дорад ва аксари муҳаққиқони адабиёти форсии тоҷикӣ бештар масъалаҳои назмро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аммо наср ва масоили борики он ҳамчун бадеият ва ахлоқ ба шоистагӣ таҳқиқ нашудааст, махсусан, осори мансури Соинуддини Хучандӣ.

Дар ин навишта ҳам ба қасди арҷгузорӣ ба хунари нависандагӣ ва муаррифии ҷаҳоншиносии Хоҷа Соинуддин роҷеъ ба рисолаи “Базм ва разм”-и ӯ мулоҳиза хоҳем кард.

“Базм ва разм”. Яке аз муҳимтарин рисолаҳои рамзии Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки соли 829 ҳ. /1426 м. дар шаҳри Ҳирот бо забони форсии тоҷикӣ навишта шудааст. Рисолаи қалилулҳаҷм буда, абвобу фаслҳои муайяне надорад. Соли 1395х. / 2016 м. ба тасҳеҳи адабиётшинос Мижгон Ҳаққонӣ чоп ҳам шудааст [11].

Ҳамон гуна, ки аз унвони китоб бармеояд, мунозира ва мочароест миёни соҳибони шамшеру қалам ва ҳазлу тараб, ки ҳар ду ро дар боргоҳи подшоҳу амирон ҷойгоҳи махсусе будааст. Қазовати ин баҳсу чадал,- менависад адабиётшинос Иброҳими Дебоҷӣ,- ба ақл ва завқ воғузур гардида ва андешаву қалами тавонои Ибни Турка

(яъне Соинуддин.- С.М.) онро ба сурате дилнишин сохта ва пардохтааст [15, с. панчоҳу як].

Рисола тибки равиши маъмули он рӯзгор, бо муқаддимае оғоз мешавад, яъне бо ҳамду тасбеҳи Худои Таоло ва ситоиши Паёмбари акрам (с) ва хонадонаш.

Сипас, дар зимни он ба ҳадафи аслии тадвини рисола ишора мекунад, ки қариби субҳ мунозира миёни базм ва разм аз қалбу забонаш гузашт ва онро ба риштаи таҳрир даровард, то барои соликон муфид афтад: “Субғоҳӣ, замамаи мунозира миёни базм ва размро бар асоси қонуни баҳсу мӯҷодала барқарор буда, ба гӯши дил мешунуд... Ҳаройина вочиб намуд, онро бар чаридаи сувори китобе сабт кардан, то толибони вақтшиносро нузуле пайдо шавад” [11, с.72-73].

Мавзуи меҳвари китоб гуфтугӯест миёни баргузидагони базми ҷамол ва фармонравоёни борғоҳи иззату ҷалол, ки ҳар қадам бо истинод ба далоили ақлӣ ва нақлӣ худро муқаррабтару болотар меоданд. Разм бар асоси бурҳонҳои ақлӣ ва нақлӣ сухан мегӯяд, вале базм бо нағмаҳои дилфиреб ва нозу карашма ба майдон меояд.

“Базм ва разм” дар қолаби мунозираи адабӣ ва бо равиши завқии орифона таълиф шудааст ва асосан мӯҷаро миёни ду шахсияти намодин «базм» ва «разм» ва намояндагони онҳо сурат мегирад. Аз ин ҷо «базм» самбули «кашф» ва «разм» намоди истидлол аст.

Мусаннифи китоб размро «сарҳанги борғоҳи ҷалол» муаррифӣ мекунад ва мунозираи ӯ бо базм аз ин мавқеъ оғоз мешавад: «Ҳар феъле, на бар мизони оёти қуръонӣ рост ояд, он дар бозори эътибор ва ихтиёр қамӣ ояд. Ҳар нақди андеша, ки на бар маҳаки шаръ мубайн ва дини матин тамом гардад, назди мубассирони офариниш ва ҳушмандони дорулиёри дониш ва биниш мардуд хоҳад буд”:

Разми пурмағз аст, таъвилоту нутқи анбиё,

Ғамзи бемағз аст, тахайлоту расми шоирӣ [11, с.70].

Яъне матлаби разм ин аст, ки ҳар он чӣ мувофиқ бо оёти қуръонӣ ва шарияти исломӣ мубайн набошад, назди ҳушмандон ботилу нодуруст аст.

Нависанда дар хилоли ин гуфтугӯҳо оид ба шамшер (намоди қудрат) ва қалам (рамзи баён), ки ду рукни муҳими давлатдорӣ маҳсуб мешаванд, мулоҳиза кардааст. Бино ба андешаи нависанда бо зарби шамшер ё теғ подшоҳ метавонад адолатро барқарор кунад ва бо қалам аст, ки қорҳои давлатдориро сомон мебахшад. Бинобар ин, ҷиҳати истидлол ба гуфтаҳои хеш аз забони разму асҳобаш ҳикояти Искандарро далел меорад, ба ин маънӣ, ки Искандар аз устои хеш Арасту насихате пурсид. Ӯ дар посух гуфт: “Бояд, ки дар саропардаи давлатат аз ҷаҳор кас ҳоли намонад. То қори ҷаҳонگیرӣ ва ҷаҳондорӣ ба сомон монад. Аввал вазире қофӣ, ҳунарманди боҳиммати олий ва аслии арҷманд... Дувум муборизе диловар. Севум ҳакиме мутабаҳхир дар ҳақоқиқ ашъ... Ҷаҳорум табиби ҳозиқи бо таҷрибате содиқ...” [11, с.71].

Пайдост, ки ин ҷаҳор рукн ҳама аз далелҳои разманд ва бузургони анҷумани базм вақте даъвои размро шуниданд, ба арбоби разм чунин посух доданд, ки агарчи муқаддимоти истидлоли ту мусалламу дуруст аст, аммо туро бар ҳадаф намерасонад. Ту бо кумаки бароҳини ақлӣ ва нақлӣ чунин даъвӣ кардӣ, ки агар разм ва асҳобаш дар хидмати подшоҳ набошад, кишвар побарҷо намеронад. Оре, ту ва ёронат дар “хидмат” ҷойгоҳи асосӣ доред, аммо дар “иззат” ва шаъну шуқуҳ ҳеҷ нақше надоред. Ин мо ҳастем, ки талошҳои шуморо мавриди қабули подшоҳ менамоем [11, с.35].

Нависанда дар зимни ин мӯҷароҳо аз забони базм ҳикояти Низомулмулкро меорад, ки мухтасари ҳикоят ба д-ин зайл аст: Ҳоча Низомулмулк мадрасаҳои бисере ҷиҳати омӯзиши улуми динӣ сохт. Дар ин миён гурӯҳе аз сӯфиёни бесафо қисса бар султон

навиштанд, ки вазирро дар бораи арбоби тариқат ва соликони роҳи ҳақиқат иродате нест. Хоҷа бештар аз андешаҳои фуқаҳои хилофчӯро пуштибонӣ ва ҳимоят мекунад. Султон қиссаро ба Хоҷа намуд ва ӯ дар ҷавоб гуфт: “Эй одили соҳибқирон. Арбоби давлат аз мардони Худой удул нанмоян... Эътибор ба фазоили нафсонӣ ва илми ҳақоик аст, на ба ҷомҳои хаззу суф ва хурдаҳои номавсуф :

*Чаро бошӣ ба д-он гулгуна муҳтоҷ,
Ки гардад бар дари гармоба тороч” [11, с.75].*

Ёрони разм баъди шунидани ҷунин даъво ба базму ёронаш посух доданд, ки шумо дар боргоҳи подшоҳ ҷой доред, аммо на аз рӯйи мақому манзалат, балки аз рӯйи безътиборист, ба монанди ҳикояти Мутаваккал бо вазири донои худ. Мухтасари ҳикоят ин аст, ки рӯзе Мутаваккали халифа бо вазири худ дар ҳоли гуфтугӯ буд ва матолиби мухталифро радду бадал мекарданд. Ногоҳ касе иҷозаи даромадан хост. Вақте ворид шуд, халифа аз ӯ пурсид: Чӣ қадар бар тафсир ва таъвили оят иҳота дорӣ? Гуфт: Ҳеч. Пурсид аз ҳадис ва илми ричол чизе медонӣ? Гуфт: Ба дунболи омӯхтани ин донишҳо нарафтаам. Дар илми усулу фуруъ ва низ фалсафаву мантиқ чӣ қадар заҳмат қашидаи? Гуфт: Ин номҳоро камтар шунیداам. Пурсид луғат ва сарфу наҳв медонӣ? Гуфт: Дар онҳо дониши чандоне надорам. Пурсид Қуръон ҳамедонӣ? Гуфт: Ин дигар гуноҳи падарам буда, ки ба ман наёмӯхт.

Халифа рӯй баргардонд ва пас аз лаҳте оби даҳони худро бар чеҳраи он шахс андохт. Вазир бо тааҷҷуб пурсид: Эӣ амиралмуъминин чаро ба ӯ иҳонате кардӣ? Гуфт: Маъзурам чун тибқи қоида оби даҳонро бояд дар пасттарин ва вайронтарин ҷой андохт ва ман аз ин шахс бемиқдортар ва вайронтар наёфтам ” [11, с. 35].

Ҳосили гуфтаҳои бузургони разм ин аст, ки ҳузури шумо аҳли базм дар маҳфили шоҳ ҳаммонанди ҳузури он шахси нодон дар маҳфили Мутаваккил аст. Ёрони базм, ки ин суҳанонро шунидан яқоякашон ба гунае посух доданд. Аммо муҳтавои тамомии андешаҳои онҳо як чиз буд, ин ки донишҳои шумо қолабӣ ва бемаънӣ аст. Дониши ҳақиқӣ ирфон аст, ки шумо аз он бебаҳраед. Ҳикояте, ки ба д-он тавассул ҷустаед, шоҳид бар муддаои мост:

*Ҷоно ба забони мо суҳан мегӯӣ,
Ё худ суҳан аз забони мо мегӯӣ.*

Шумо, ёрони разм ба манзалаи он марди нодон ҳастед, ки мустаҳаққи оби даҳони Мутаваккил буд, на мо, ки ороста ба улуми ҳақиқӣ мебошем [11, с.43].

Саранҷом мунозираи инҳо ба гӯши султони ишқ мерасад ва ӯ ба нияти ҳалли ин мурофаа ба қаҳрамони завқ ва вазири ақл фармон медиҳад, ки талошу даъвӣ ва суҳанони ҳар ду ро хуб бишнаванд ва ба вай бирасонанд, ба ин маънӣ: “Огоҳ шудани султони ишқ аз мунозираи базм ва разм ва ҳукумат кардан миёни эшон” [11, с.80].

Сипас, қаҳрамони завқ ва вазири ақл фармони султони ишқро иҷро мекунанд. Подшоҳ ҷунин ҳукм мекунад, ки иҷрои қорҳои динӣ ва дунёвӣ ба ҳар ду вобастагӣ дорад ва ҳар қадом дар мавқеи худ судманд тавонад буд. Салтанат ва низоми давлатдорӣ ба ҳар ду ниёзманд аст, ҳам асҳоби разм, ки асҳоби қаламу шамшеранд ва ҳам асҳоби базм.

Бинобар ин, зарур аст, ки ҳар ду тоифа аз мартабаи хеш гузаранд ва ба вазифаи худ устувор бимонанд. Ба д-ин лиҳоз, султони ҳамаи қорҳо ва фармонравоиро боргоҳи ишқ шинохтааст ва чиҳати шарҳу тавзеҳи далоили ақлӣ ва нақлӣ ба оёту ривоёт, амсолу ҳикам ва ашъору ақволи форсии тоҷикӣ ва арабӣ, бо ибороти ширин ва муҳтавои чанд ҳикоят дар лобалои наср истинод мекунад.

Нависанда дар поёни рисола хонандаро ба ин нукта мувоҷеҳ мекунад, ки чаро матолиби ин навиштагро дар миёни соликон қарор додааст, яъне “Сабаби дарч кардани ин таҳқиқ дар миёни мачоз”.

Посуhi мухтасари нависанда ин аст, ки ҳар кас аз маорифи раббонӣ баҳра барад, бояд ба қадри имкон дар ихтиёри дигарон қарор диҳад.

Хоҷа Соинуддин чиҳати гуфтаҳояш ба як ҳадис ва як оят истишҳод мекунад, ояте, ки мегӯяд: *وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ* [4, с. 913].

Яъне нависанда матолиби ин рисола ро неъматии Илоҳӣ медонад ва ба истинод ба ояте мазкур, бар худ зарур медонад, ки ба дигарон бирасонад.

Мебинем, ки баъзе аз навиштаҳои Хоҷа Соин ба гунае пардохта шудааст, ки сибғаи завқӣ ва адабии онҳо бештар ошкор мешавад.

Ин мухтассот дар рисолаҳои «Ақл ва ишқ», «Базм ва разм» ба назар мерасад ва дар заминаи «мунозира нависӣ» дар адабиёти форсии тоҷикӣ яке аз беҳтарин ва шигарфттарин мунозира маҳсуб мешаванд.

Аслан, мунозира дар луғат ба маънои гуфтугӯ кардан, баҳс бо якдигар дар ҳақиқат ва моҳияти чизе омадааст [3, с.2819].

Дар илми мантиқ бошад, мунозира муодили мучодала ё чадал аст. Яъне далоиле, ки мубтаи бар даъвиҳое бошад, ки мавриди пазириши ҳасм ё тарафи муқобил аст.

Дар мунозироти адабӣ шарт нест, ки ду тарафи мунозира инсон бошад, балки бо истифодаи унсури ҳаёл метавонад, мунозира миёни ҳайвонот ва ашё бошад.

Ё нависанда бо равиши рамзӣ-тамсилӣ метавонад ба қувваҳои башарӣ шахсияти инсонӣ бахшад. Пас, мунозираи адабӣ, яъне гуфтугӯ (Dialogue) миёни ду тараф чиҳати исботи бартарӣ ва мунтаҳо ғалабаи яке бар дигаре бо истифода аз ҳар гуна сабки таълиф ва шеваи баён мебошад [11, с.51].

Мебинем, ки мунозира ҳам дар қолаби шеър ва ҳам дар сохтори наср истифода мешавад. Бо ин тафовут, ки жанри мунозира дар шеър бештар ба шакли пурсишу посух аст, чунонки дар қитъаи зайли Носири Хусрав меҳонем:

*Нашиндаӣ, ки зери чаноре кадубуне,
Баррусту бардавид бари ӯ, бар ба рӯзи бист.
Пурсид аз он чанор, ки ту чандрӯзай?
Гуфто чанор: Сол маро беитар зи сист.
Хандид пас бад-ӯ, ки ман аз ту ба бист рӯз
Бартар шудам, бигӯӣ, ки ин коҳилит чист?
Ҷро чанор гуфт, ки имрӯз, эй каду,
Бо ту маро ҳанӯз на ҳангоми доварист.
Фардо, ки бар ману ту вазад боди меҳргон,
Он гаҳ шавад падид, ки номарду мард кист [9, с.389].*

Бино ба қавли иҷмои адабиётшиносон Асадии тӯсӣ (1005- 1073) нахустин шоире аст, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ мунозира навиштааст. Ҳарчанд ҳанӯз дар адабиёти бостон жанри мунозира мавҷуд буд, ки достони “Дарахти Асуриг” гувоҳи он буда, дар асрҳои 2-3 ба забони паҳлавии ашконӣ навишта шуда, матни он шомили 800 вожа мебошад ва то рӯзгори мо дар асл боқӣ мондааст [8, с.66].

Ба қавли муҳаққиқи ин давра Додихудо Саймидинов “ нависанда онро ҳамчун суруд ном бурда, дар абёти 118-119 чунин овардааст:

*118. Сурудам (он) ки навишт, (В-он) ки навишт аз хеш.
119. Дер зиҳад ба ҳар суруд, Сари душман мурда бинод [8, с.70].*

Ҳамин тавр, аз Асадии Тӯсӣ сарояндаи “Гаршоспнома” то замони мо панҷ мунозира ба забони форсии тоҷикӣ дар шакли қасида боқӣ мондааст, ки чунин ном доранд: Мунозираи габр ва мусалмон, Мунозираи араб ва аҷам, Мунозираи замин ва осмон. Мунозираи шаб ва рӯз, Мунозираи камон ва найза.

Яке аз куҳантарин ва зеботарин мунозира дар наср мучодалаи ақл ва ишқ дар рисолаи “Канз-ус-солиқин”-и Ансорӣ, ки бо номи “Мақолоти ақл ва ишқ” маъруф аст, метавон мушоҳида кард [6].

Минбаъд Начми Розӣ, Саъдии Шерозӣ дар жанри мунозира дар мавзӯи ақл ва ишқ рисолаҳои мондагор навиштанд [8, с.137;19, с. 1138-1142].

Аз ин рисолаҳо ҳамон мочаро ва муборизаи ақлу ишқ ба назар мерасад, ки пирӯзӣ ҳамеша аз ишқ аст. Начми Розӣ ва Саъдии Шерозӣ ҳам бар ҳамин тариқ ин дostonҳоро таълиф кардаанд.

Матлаб ин аст, ки суннати мунозира нависӣ дар тамоми адвори таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ идома ёфт. Ҳатто бо таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ дар адабиёти туркизабон, узбекӣ, озарбойҷонӣ низ жанри мунозира пайдо шуда, рушд кард.

Бино ба навиштаи адабиётшинос Аълоҳон Афсаҳзод, махсусан, дар адабиёти асри XV, яъне дар рӯзгори Соинуддини Хучандӣ мунозирагӯӣ рушду инкишоф доштааст: “Гӯй ва чавгон”-и Орифӣ, “Зайду Зайнаб”-и Хизршоҳ, “Хаёлу висол”-и Алиӣ Оҳӣ (аслаш Осӣ.- С. М), “Шамъу парвона” ва “Булбулу гул”-и Рухии Ёзарӣ, “Разму базм”-и Соинуддини Турка (ваф. 835/ 1432) “Шамъу парвона”, “Ақлу ишқ” ва “Фатҳу футуҳ”-и Аминуддини Назлободӣ аз мунозираҳои машҳури ин давра буданд [1, с.90].

Ба ҳамин минвол мунозираҳои «Ақл ва ишқ», «Базм ва разм»-и Хоҷа Соинуддин дар заминаи жанри мунозира дар наср, дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ яке аз бехтарин ва шигарфттарин мунозира ба ҳисоб мераванд, ки мо баъзе аз навиштаҳои Соинуддинро бо мунозираҳои дигар муқоиса кардаем [6].

Мулоҳиза мешавад, ки нависанда дар “Ақлу ишқ” бештар ба “Саломон ва Абсол”-и Сино “Овози пари Ҷабраил” ва “Мӯнис-ул-ушшоқ”-и Шайхи Ишроқ пайравӣ кардааст. Ин рисола соли 808ҳ. /1406м. навишта шуда, дар сарчашмаҳо номи аслии он “Мунозироти хамс” зикр шудааст. Ба хотири ин ки мундариҷа ва мазмуни рисола аз мунозираҳои ақлу ишқ иборат аст, ин рисола “Ақлу ишқ” ном гирифтааст.

Соинуддини Хучандӣ дар мочарои ақлу ишқ фикри аслии дostonашро аз мочарои хилқати Одам бардоштааст. Ин муоризаи ақлу ишқ ва пирӯзии ниҳойи ишқ дар офариниши Одам ва таслими фариштагон, ки ҳамон иродаи ҳазрати Дӯст ва эътирози иблису ёрони ӯ мебошад.

Дostonи “Ақлу ишқ” 20 сол пештар аз рисолаи “Базм ва разм” навишта шудааст ва дар ин дoston пирӯзӣ аз ишқ аст. Аммо рисолаи “Базм ва разм”, ки наздик ба авохирӣ зиндагии нависанда таълиф шудааст, дар баробари “Ақлу ишқ” қалилҳачм буда, мутобиқи суннати мунозира нависӣ Хоҷа Соинуддин ба ҳулосае меояд, ки салтанат ва низоми давлатдорӣ ҳам ба асҳоби разм, ки асҳоби қаламу шамшеранд ва ҳам ба асҳоби базм ниёз дорад. Бинобар ин, иҷрои қорҳои динӣ ва дунёвӣ ба ҳар ду вобастагӣ дорад ва ҳар кадом дар мавқеи худ судманд тавонад буд. Аммо дар ин рисола ҳам чунин ҳукм танҳо аз ҷониби султони ишқ ба тасвиб мерасад. Яъне андешаи тасаллути ишқ ва машварату ҳамкориҳои ақл ба боргоҳи бошукӯҳи ҳазрати ишқ дар мунозираҳои нависанда густариш меёбад ва Хоҷа Соинуддин ба ин тариқ роҳи начоти башар ва саодати ӯро нишон медиҳад.

Мушоҳида мешавад, ки Хоҷа Соинуддин мутобиқи суннати мунозира нависӣ дар мунозираи “Базм ва разм”, зиёда аз 10 ояти қуръонӣ, ҳадиси набавӣ ва барои комил

гардидани мочароҳои шахсиятҳо 35 байти форсии тоҷикӣ ва 10 байти арабӣ ва чанд амсолу ҳикам ба унвони шоҳид истифода кардааст.

Дар канори ин, аз рӯзгори шахсиятҳои таърихӣ Мутаваккили халифа, Зулкарнайн, Арасту, Сиёвуш ва Фаридун ҳикоятҳо овардааст, ки аз забони қаҳрамонҳо нақл мешавад. Пас маълум мешавад, ки соҳиби китоб барои дурнамои фикру андеша аз пеш омодагии комил дошта, бо истифодаи оёту ҳадис, ашъори арабию форсӣ ва амсолу ҳикам, ки дар зимни ҳодисаҳо аз забони қаҳрамонҳо баён мешаванд, қиссаи хонданӣ ва дилкашу мондагор эҷод кардааст.

Илова бар ин, соҳиби китоб дар зимни мочароҳои “Базм ва разм”, авзои сиёсий-ичтимоӣ ва муҳити фарҳангии рӯзгори темуриёнро ба намоиш мегузорад ва бо паёмад ва гуфтугӯҳое, ки байни базм ва разм сурат мегирад интиқод аз низоми давлатдорӣ он замон мекунад.

Аксари мувоҳисаву мочароҳо ва саволу ҷавобҳои қаҳрамони рисола ба ҳаёт ва фаъолияти ҳуди Хоҷа Соин ҳам пайванд мегирад ва нависанда дар ҳилоли ин мочароҳо андешаҳои сиёсий- иҷтимоӣ худро низ баён кардааст.

Корбасти хунармандона аз санъатҳои бадеӣ яке аз хусусиятҳои асосии сабки сухани Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки аксар ба фасоҳату балоғати калом ҳамроҳ аст. Аслан, баёни хунарӣ дар тамоми осори адиб нақши муассир дорад. Намоёнтарин намунаи таъсири каломӣ хунарӣ дар осори «Ақлу ишқ» [12], «Базм ва Разм» [11], «Атвори салоса» [13], «Нафсат-ул -масдур» [14] ва «Шарҳ ва тарҷумаи «Назм-уд- дурар» [10] ба назар мерасанд, ки дар онҳо ҳар як сухан бо мақсади муайяни эҷодӣ оварда шудаанд.

Махсусан, дар рисолаи “Базм ва разм” санъатҳои бадеӣ ташбеҳу таҷнис, талмеху истиора, тавсиф, маҷоз, тазоду муқобала, саҷъу мувозана, ташхис ва рамзу тамсил ба манзалаи воситаҳои асосии пардозу орои сухан мақоми хосса дошта, аз назари басомад хусусияти сабки осори адибро таъмин кардаанд.

Адиб на танҳо ба вожаҳо, балки ба ибороту ҷумлаҳои мусаччаъ низ таваҷҷуҳи махсус доштааст ва дар ин рисола санъатҳои бадеӣ ташхис, талмех, саҷъи мутавозӣ ва мутарраф бештар истифода шудаанд.

Таълифот ва навиштаҳои Соинуддин Хучандӣ Исфаҳонӣ аз ҷумлаи меросҳои арзандаи фарҳангии мо форсизабонон, аз ҷумла тоҷикон аст, ки бештар ба лиҳози никоти илмӣ- адабӣ, ҳалли матоли би ғомизи ирфонӣ, улуми қуръонӣ, мунозира нависӣ ва низ ба хоҳири масоили сиёсий- иҷтимоӣ, инъикоси авзои илмӣ ва фарҳангии он рӯзгор муътабаранд. Бо дар назардошти нуктаҳои ёдшуда бештаринаи нигоштаҳои Соинуддин Алии Хучандӣ даст ба даст гашта, аз тангҳо ва дарозии понсадсола гузашта то ба мо расидааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Афсаҳзод, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV. (Китоби аввал) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.
2. Бехбаҳонӣ, Сайидалӣ. Аҳвол ва осори Соинуддини Туркаи Исфаҳонӣ ба инзимои рисолаи “Инзолия”-и ӯ [Матн] // Маҷмуаи суханрониҳо ва мақолаҳо дар бораи фалсафа ва ирфони исломӣ/ Сайидалӣ Бехбаҳонӣ. – Теҳрон: Мутолиоти исломӣ, 1349. - саҳ. 110-132.
3. Деҳхудо, Алиакбар. Лугатнома. Матни электронӣ. СД / Бо ҳамроҳии садо ва матни баёноти аллома Деҳхудо / Алиакбари Деҳхудо. - Теҳрон : Донишгоҳи, 1337ҳ.
4. Қуръони-л- карим. Мусҳафу- т- таҷвид [Матн] / Тарҷама Илоҳи Қумшайӣ. – Сурия: Дору-л маърифат, 1426. – 654 с.

5. Мирзоев Садриддин. Вежагиҳои сабкӣ ва бадеии осори насри «Ақлу ишқ» ва «Атвори салоса»-и Соинуддини Хуҷандӣ [Матн] / Садриддин Мирзоев. – Хуҷанд: Ношир, 2013. – 232 с.
6. Мирзоев С. Х. Ҷойгоҳи дostonҳои рамзии ирфонӣ дар осори Соинуддини Хуҷандӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Ахбори ДДХБСТ. Силсисаи илмҳои гуманитарӣ. – 2019. – №1 (78). – С. 36-44.
7. Розӣ, Н. Рисолаи ишқ ва ақл [Матн] / Ба эҳтимоли ва тасҳеҳи Тақии Тафаззулӣ / Н. Розӣ. – Теҳрон : Илмӣ ва фараҳангӣ, 1367. - 129 с.
8. СаймиДДинов Н. Адабиёти паҳлавӣ [Матн] / Н. СаймиДДинов. - Душанбе : Пайванд, 2003. - 232 с.
9. Хусрав, Носир. Куллиёт [Матн] / Ба тасҳеҳи Насруллоҳи Тақвӣ; бозхонӣ ва ви роиши Муҳсини Осорҷӯӣ / Носири Хусрав.- Теҳрон: Саноӣ, 1388. - 696 с.
10. Хуҷандӣ, Соинуддин Алӣ. Шарҳи Назм-уд-дураар [Матн]. Тасҳеҳ ва таҳқиқ аз Ҷудии Неъматӣ/ Соинуддини Хуҷандӣ.-Теҳрон: Мероси мактуб, 1384. – 509 с.
11. Хуҷандӣ, Соинуддин. Базм ва разм [Матн] / Тасҳеҳ ва таҳқиқ: Миҷгон Ҳаққонӣ / Соинуддини Хуҷандӣ. – Теҳрон: Мероси мактуб, 1395. – 126 с.
12. Хуҷандӣ, Соинуддин. Ақлу ишқ ё мунозироти хамс [Матн] / Тасҳеҳ ва таҳқиқи Акрам Ҷудии Неъматӣ / Соинуддини Хуҷандӣ. – Теҳрон: Аҳли қалам, 1375. – 218 с.
13. Хуҷандӣ, Соинуддин. Атвори салоса [Матн] / Тасҳеҳи Хусайни Довудӣ / Соинуддини Хуҷандӣ // «Маориф». – 1371, давраи нуҳум, шумораи дуюм. – С. 45-77.
14. Хуҷандӣ, Соинуддин. Чаҳордаҳ рисолаи форсӣ [Матн] / Муқаддима ва тавзеҳот: Маҳмуди Тоҳирӣ / Соинуддини Хуҷандӣ. – Теҳрон: Ояи ши роқ, 1389. – 373 с.
15. Хуҷандӣ, Соинуддин. Ал-маноҳиҷ фи-л-мантиқ [Матн] / Ба эҳтимоми Иброҳими Дебоҷӣ / Соинуддини Хуҷандӣ. - Теҳрон: Донишгоҳ, 1376. -232 с.
16. Шерозӣ, Саъдӣ. Куллиёт [Матн] / аз рӯи нусхаи муҳаммадалии Фуруғӣ / Саъдии Шерозӣ. - Теҳрон: Қақнус, 1371. – 1347 с.

REFERENCES:

1. Afsahzod, A. Literature of Persian Tajik in the Second Half of XV century. (The first book) [Text] / A. Afsahzod. – Dushanbe: Donish, 1987. – 264 pp.
2. Behbahony, Saidali. Condition and Work of Soinuiddin Turka Isfahony to structure of the thesis of “Inzoliya” [Text] // Collection of speeches and articles on philosophy and Islamic Mysticism / Saidali Behbahony.-Tehron: Mutokioti islomi, 1349, PP. 110-132
3. Dehkhudo, Aliakbar. Vocabulary. Electronic text. SD / With sound and the expression text of academician Dehkhudo / Aliakbar Dehkhudo. – Tehron: Donishgoh, 1337pp.
4. Qur’oni-l-karim. Mushafu-l-tajvid [Text] / Translated by Ilohi Kumshai. – Suriya: Doru-l-ta’rifat, 1426. – 654 pp.
5. Mirzoev Sadriddin. Stylistic and Literary Features of Works of Prose “Aklu ishk” and “Atvori salosa” of Soinuiddin Khujandi [Text] / Sadriddin Mirzoev.– Khujand: Noshir, 2013.– 232 pp.
6. Mirzoev S.Kh. The Location of Symbolic Mystical Stories in the Works of Soniuiddin Khujand [Text] / S. Kh. Mirzoev // Bulletin of TSULBP. Series of Humanitarian sciences.– 2019. – №1 (78). – PP. 36-44
7. Rozi, N. Thesis of Love and Reason [Text] / With correction of Taki Tafazzuli / N. Rozi.- Tehron : Scientific and cultural. 1367.- 129 pp.
8. Saymiddinov N. Pahlavi Literature [Text] / N. Saymiddinov.- Dushanbe : Payvand, 2003.- 232 pp.
9. Khusraw, Nosir. Kulliypt [Text] / With correction of Nasrulloh Takwy; reread and edited by Muhsin Osorjuy / Nosiri Khusraw.- Tehron: Sanoi, 1388. - 696 pp.

- 10.** Khujandi, Soinuddin Ali. *Comment of Nazm-ul-durar [Text]. Correction and research from Judi Ne'maty / Soinuddini Khujandi.* – Tehron: Merosi maktub, 1384.-509 pp.
- 11.** Khujandi, Soinuddin. *Party and Dance [Text] / Correction and research: Mijgon Hakkony / Soinuddin Khujandi.* – Tehron: Merosi maktub, 1395. – 126 pp.
- 12.** Khujandi, Soinuddin. *Reason and Love or Discussion with each other [Text] / Correction and research of Akram Judi Ne'maty / Soinuddin Khujandi.* –Tehron: Ahli kalam, 1375. – 218 pp.
- 13.** Khujandi, Soinuddin. *Atwori salosa [Text] / Correction of Husain Dovudy / Soinuddin Khujandy // «Maorif» . – 1371, the ninth circle, the second number. – PP. 45-77.*
- 14.** Khujandi, Soinuddin. *Fourteen Persian Thesis [Text] / Introduction and explanation: Mahmudi Tohiry / Soinuddin Khujandi . – Tehran: Oyati Ishroq, 1389. – 373 pp.*
- 15.** Khujandi, Soinuddin. *Al-manohij fi-l-mantik [Text] / With care of Ibrohim Deboj /SoinuddinKhujandi. -Tehran: Donishgoh, 1376. -232 pp.*
- 16.** Sherozi, Saaadi. *Kulliyot [Text] / Accoding to the copy of Muhammadali Furugy / Saadi Sherozi. – Tehran: Kaknus, 1371.- 1347pp.*